

تحلیلی بر نقش حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم شاه چراغ^(ع) در توسعه‌ی گردشگری مذهبی شهر شیراز

محمد کاظم کاوه پیشقدم^۱

ماندانا رجایی دستغیب^۲

زرآسا رجایی دستغیب^۳

چکیده

گردشگری مذهبی یکی از شاخه‌های مهم گردشگری است که سهم قابل توجهی از فعالیت‌های جهانگردی را به خود اختصاص می‌دهد. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. گردشگران مذهبی ضمن بازدید از اماکن مقدس مانند زیارتگاه‌ها، مقبره امامزاده‌ها، مساجد تاریخی، حسینیه‌ها و سایر یادمان‌های عرفانی در مراسم و آئین‌های مذهبی شرکت نموده که علاوه بر نقش و تأثیر مذهبی، می‌توانند در توسعه صنعت گردشگری مذهبی و هم‌چنین در عمران و توسعه شهری تأثیرگذار باشند. حرم مطهر شاه‌چراغ^(ع) یکی از مهم‌ترین اماکن مذهبی کشور و به فرموده مقام معظم رهبری سومین حرم اهل بیت (علیهم‌السلام) به عنوان یکی از مقاصد گردشگران شهر تاریخی شیراز می‌باشد. این پژوهش می‌کوشد با روش توصیفی - تحلیلی به این سؤال پاسخ دهد که حرم مطهر شاه‌چراغ^(ع) چه نقشی در توسعه گردشگری مذهبی شیراز دارد؟ نتایج پژوهش نشان داد که ورود گردشگران به این مکان مقدس علاوه بر توسعه صنعت گردشگری مذهبی تأثیر مهمی در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شیراز دارد.

واژگان کلیدی: گردشگری، گردشگری مذهبی، توسعه، حرم مطهر شاه‌چراغ^(ع).

^۱ استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز، ایران pishghadam2008@gmail.com

^۲ دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد شیراز، mandanarajae@gmail.com

^۳ دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد شیراز، zarasarajae@yahoo.com

۱- مقدمه

امروزه از گردشگری به عنوان یکی از صنعت‌های مهم جهان یاد می‌شود. به دلیل گسترش فناوری ارتباطات، بهبود قوانین کار و افزایش امنیت، گردشگری به عنوان چهارمین بخش از فعالیت‌های انسان بعد از کشاورزی، صنعت و خدمات به حساب می‌آید. این صنعت نقش مهمی در انتقال فرهنگ و تجارب و ارتباط میان جوامع ایفا می‌کند و نیز سبب ایجاد آثار مثبت معنوی، تربیتی و تکامل روحی و روانی می‌گردد. گردشگری فراتر از یک فعالیت صنعتی و اقتصادی است و یک پدیده پویای اجتماعی جهانی است. گردشگری افراد را با مذاهب و فرهنگ‌های متفاوت به یکدیگر پیوند می‌دهد تا هم دیگر را با وجود تنش‌های سیاسی و اجتماعی بهتر درک کنند.

طبق آمارهای جهانی حدود ۳۸ درصد گردشگران دنیا را گردشگران مذهبی تشکیل می‌دهند که در حقیقت با هدف زیارت سفر می‌کنند. این آمار صرفاً شامل مسلمانان نمی‌شود و همه ادیان و فرقه‌های مذهبی اعم از مسیحیان و سایر ادیان الهی را در برمی‌گیرد. گردشگری مذهبی در ادیان مختلف یکی از راه‌های تقویت معنویت و ایجاد پل ارتباطی بین انسان و خالق یکتا یش می‌باشد.

این نوع از گردشگری یکی از رایج‌ترین اشکال گردشگری در سراسر جهان است که سابقه آن به قرون و اعصار گذشته مرتبط می‌گردد و به طور کلی شامل سفرها و بازدیدهایی می‌شود که اصلی‌ترین هدف از آن‌ها تجربه‌ای مذهبی است. جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها و اماکن مقدس هر ساله تعداد زیادی از گردشگران را به سوی خود جذب می‌کنند.

صاحب نظران صنعت گردشگری بر این باورند که ایران به لحاظ موقعیت فرهنگی - مذهبی خاص در میان کشورهای دیگر، از جایگاه ویژه‌ای در گردشگری مذهبی برخوردار است. در ایران ۸ هزار و ۹۱۹ مکان مذهبی مقدس وجود دارد و در کل کشور، ۵ هزار و ۸۰۰ بقعه متبرکه به عنوان آرامگاه‌های امام زادگان ثبت شده است که از این تعداد، یک هزار و ۲۰۰ بقعه به دلیل حائز شرایط معماری، فرهنگی و تاریخی بودن در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده‌اند. (سلطانی مرادی، ۱۳۹۰، ص: ۱۴)

در حال حاضر مشخص‌ترین و واضح‌ترین تمرکز گردشگری مذهبی به ترتیب در شهرهای مشهد، قم و شیراز رقم خورده است. شهر شیراز از قدیم به دلیل وجود مساجد بزرگ و اماکن متبرکه منسوب به ائمه شیعه نقش مهمی در گردشگری مذهبی داشته است.

بی‌شک حضور امامزادگان بزرگ و واجب‌التکریم در شیراز و مرقد مطهر آنان در این شهر بر عظمت و معنویت آن افزوده و سفر سالیانه میلیون‌ها نفر از هم‌وطنانمان از اقصی نقاط کشور و کشورهای همجوار به جهت زیارت بارگاه این بزرگواران به خصوص حضرت سید میر احمدبن موسی^(ع) نشانی بزرگ از

معنویت شیراز می‌باشد.

نکته قابل توجه در مورد شیراز این است که این شهر برای گردشگری مذهبی جاذبه‌های بسیاری دارد که به نوعی پیونددهنده فرهنگ و هنر ایرانی با تاریخ مذهبی شیعه هستند. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش اصلی می‌باشد: حرم مطهر شاهچراغ^(ع) چه نقشی در توسعه گردشگری مذهبی شیراز دارد؟

۲- روش پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی نقش حرم مطهر شاهچراغ^(ع) در توسعه گردشگری مذهبی بررسی می‌شود. روش جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و استفاده از سایت‌های اینترنتی می‌باشد. اطلاعات بدست آمده به کمک روش اسنادی و به صورت توصیفی و کیفی تجزیه و تحلیل می‌شود.

۳- پیشینه پژوهش

گردشگری مذهبی به عنوان صنعتی نو پا در سال‌های اخیر تأثیرات زیادی بر وضعیت اقتصادی جهان داشته است، به گونه‌ای که امروزه یکی از بزرگ‌ترین بخش‌های اقتصادی در بسیاری از کشورها به شمار می‌رود.

در رابطه با اهمیت نقش گردشگری مذهبی در توسعه اقتصادی و جذب گردشگر در کشور مان مطالعاتی انجام شده که در این بخش به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌شود.

مقیم‌ی و حاتمی (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی نقش امام زاده احمدبن موسی شاهچراغ^(ع)، بر پیشرفت فرهنگی شیراز پرداخته‌اند، نتایج نشان داد که شهروندان و زائران، مهم‌ترین عامل پیشرفت فرهنگی شیراز را وجود امام زاده احمد بن موسی^(ع) می‌دانند و ۷۲٪ از زائران، برنامه‌ها و مراسم‌های امام زاده از جمله برگزاری مراسم‌های جشن ولادت ائمه، عزاداری شهادت ائمه، یادواره‌های شهدا و محافل انس با قرآن کریم را باعث پیشرفت فرهنگی شیراز می‌دانند. نتایج دیگر تحقیق نشان داد که امام زاده احمد بن موسی^(ع)، فرهنگ برابری، برادری، اتحاد و مهربانی را در بین شهروندان شیرازی، تقویت کرده و بستر مناسب برای پیشرفت فرهنگی بیشتر، فراهم آورده است.

موسوی و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی به بررسی اماکن مذهبی شهرستان اردکان پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که افزایش تعداد گردشگران، موجب بالا رفتن توسعه و افزایش میزان شاخص‌های اقتصادی می‌شود. همچنین در مناطقی که اماکن دینی و مذهبی دارند، سطح توسعه گردشگری مذهبی بسیار بالاتر است. نتایج دیگر این تحقیق نشان داد که

استفاده از درآمدهای مکان‌های زیارتی برای بهسازی و حفاظت از آن‌ها، سبب توسعه گردشگری مذهبی در شهرستان اردکان و استان یزد می‌شود.

شریفی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به ارزیابی نقش شورای اسلامی شهر شیراز در توسعه صنعت گردشگری در شیراز پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان داد با وجود مشکلات بسیار، شورای اسلامی شهر شیراز، بخصوص در دوره چهارم توانست با تشکیل کمیسیون گردشگری و توجه به گردشگری در سه بعد زیارت، سیاحت و درمان با تصویب معافیت عوارض اقامتگاه‌های شهری، ایجاد بازارچه‌های دائمی و فصلی صنایع دستی و همچنین معرفی قابلیت‌های گردشگری شهر شیراز با ایجاد نمایشگاه‌ها و غرفه‌ها با برند شیراز و اجرای طرح جامع گردشگری، نقش تأثیرگذاری بر توسعه این صنعت در شیراز داشته باشد.

کول آبادی (۱۳۹۳) در پایان نامه خود به بررسی تطبیقی گردشگری مذهبی در سه کلان شهر قم، شیراز و مشهد پرداخته است. نتایج نشان داد که اهمیت شاخص‌های تأثیر گذار در محصول گردشگری مذهبی به ترتیب شامل جاذبه، خدمات اقامتی، دسترسی، خدمات پذیرایی، حمل و نقل، خدمات تجاری و تفریحی، خدمات درمانی، عناصر نهادی و سازمانی می‌باشد. همچنین نتایج دیگر این تحقیق نشان داد که وضعیت محصول گردشگری مذهبی به صورت کلی در این سه کلان شهر به ترتیب مشهد از وضعیت مطلوب تری نسبت به دو شهر دیگر بود و شیراز در جایگاه دوم و قم با اختلاف نه چندان زیاد در جایگاه سوم قرار گرفته است.

تقوایی و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهشی به تحلیل توسعه گردشگری مذهبی در شهرستان نورآباد ممسنی پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان داد که با توجه به اهمیت صنعت گردشگری در جهان امروز و نقش مکان‌های مذهبی در جذب گردشگران و تأثیر آن بر توسعه مناطق مختلف، با نگاه مدیریتی به منطقه نورآباد ممسنی و برنامه ریزی صحیح می‌توان شاهد احیای امامزاده‌ها و محیط پیرامون آن و در نهایت محیطی مناسب جهت جذب گردشگران مذهبی و رفع بخشی از مسایل باشیم.

زنگی آبادی و باقری کشکولی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی به مطالعه موردی امامزاده شهید^(ع) فراشبند پرداختند. نتایج پژوهش نشان داد وجود بقاع متبرکه مانند امامزاده‌ها، زیارتگاه‌ها در توسعه گردشگری مذهبی و بهبود شاخص‌های توسعه در شهر فراشبند نقش مؤثری داشته است. نتایج دیگر پژوهش نشان داد که مولفه‌های معنوی، اقتصادی و فرهنگی رابطه معنادار با توسعه گردشگری مذهبی دارند.

موسوی و سلطانی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری، به بررسی مؤلفه‌های مؤثر در رونق گردشگری مذهبی امام زاده جعفر^(ع) شهر یزد پرداخته‌اند. نتایج حاصل از

مدل تحلیل شبکه نشان می‌دهد، شاخص‌های گردشگری مذهبی بیشترین تاثیر و شاخص‌های مدیریتی کمترین تاثیر را در توسعه گردشگری مذهبی امامزاده جعفر دارند. همچنین نتایج دیگر پژوهش نشان داد تغییر در مولفه‌های گردشگری، اقتصادی، کالبدی و مدیریتی به ترتیب در رونق گردشگری مذهبی و شهرنشینی در امامزاده جعفر^(ع) تغییر ایجاد خواهد کرد.

مؤمنی و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی - فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد، نشان دادند که این کلان شهر افزون بر بهره‌مندی از اثرات مثبت اقتصادی، اجتماعی/ فرهنگی گردشگری مذهبی - فرهنگی، گرفتار ناپایداری‌های مختلف زیست محیطی، اجتماعی، فرهنگی از جمله اسکان غیررسمی است. عمده‌ی این ناپایداری‌ها از جمعیت فزاینده و گسستگی مدیریت شهری، یعنی عدم مدیریت یکپارچه‌ی آستان قدس رضوی با سایر دستگاه‌های دولتی و غیردولتی که بخشی از مدیریت گردشگری شهر و منطقه را عهده دارند، سرچشمه می‌گیرد. بنابراین تشکیل نهادی فرادست متشکل از کنشگران فوق می‌تواند برای برقراری ارتباط سازمند اجزاء و کارکردهای گردشگری مذهبی/ فرهنگی به نفع تقویت و کارایی بیشتر در راستای توسعه‌ی پایدار شهر و منطقه که جدای از کارکرد گردشگری نیست، سودمند باشد.

ملازم حسینی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی تأثیر توسعه اماکن گردشگری بر رضایت مندی گردشگران مذهبی در کلان شهر مشهد پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد بین توسعه‌ی اماکن گردشگری و رضایت مندی گردشگر مذهبی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد و از بین متغیرهای مستقل و مؤثر در مدل، متغیر توسعه مراکز تفریحی بیشترین تأثیر را بر رضایت گردشگران مذهبی به عنوان متغیر وابسته دارد و پس از متغیرهای توسعه مراکز اقامتی و توسعه‌ی مراکز خرید بر رضایت گردشگران مذهبی مؤثر است.

۴- گردشگری مذهبی

در تعریف گردشگری مذهبی این گونه بیان می‌شود که: «گردشگری مذهبی، عبارت است از بازدید گردشگران از اماکن مقدس نظیر: زیارتگاه‌ها، مقابر امام زاده‌ها و نظایر آن‌ها. در این تعریف، گردشگران به دو دسته عمده تقسیم می‌شوند؛ دسته اول: آن‌هایی که از اماکن مقدس موجود در دین خود بازدید می‌نمایند و دسته دوم: کسانی که از اماکن مقدس سایر ادیان دیدن می‌کنند. (یزدانی، ۱۳۸۴، ص: ۲۱)

گردشگری مذهبی نقش عمده‌ای در زندگی اجتماعی کشورهای اسلامی ایفا می‌کند. گردشگری مذهبی، علاوه بر جنبه‌های اقتصادی و مالی، باعث ارتباط بیشتر با سایر جوامع اسلامی شده و تعامل بین ملل و فرهنگ‌هایی را که نقاط مشترکی دارند، سبب می‌شود. (فیض آبادی و وزیری محبوب، ۱۳۹۰، ص: ۲)

گردشگری مذهبی، یکی از راهکارهای معرفی هرچه بهتر تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های اعتقادی از دین و هم زیستی مسالمت آمیز ادیان در بین کشورهاست. همچنین، اماکن مذهبی علاوه بر قداست و معنویت منحصر به فرد خود، بیانگر آداب و رسوم، باورها، اعتقادات و اندیشه‌های مردم آن مکان است. (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۸۱، ص: ۹۷)

گردشگری مذهبی، در مناطق مختلف دنیا اهمیت زیادی دارد؛ لورد، فاطیما، مدجوگوریه در اروپا، مکه در عربستان سعودی، کومب ملا در هند و غیره. هر ساله میلیون‌ها نفر در دنیا برای نیل به الوهیت و یا در جهت رسیدن به اهداف روحانی خود از مکان‌های مقدس بازدید می‌کنند. مذهب مدت‌هاست انگیزه‌ای جدا برای سفر بوده و قدیمی ترین دلیل غیراقتصادی برای سفر می‌باشد. مهم ترین فایده میراث مذهبی برای توسعه محلی در ظرفیت آن برای جذب گردشگر و در نتیجه اثرات مثبت بر درآمد و ایجاد شغل می باشد. (موسوی، ۱۳۹۴، ص: ۴۹)

در بین تمامی شکل‌های مختلف صنعت گردشگری، گردشگری مذهبی، پدیده‌ای است که برای برخی از ملل از اهمیت والایی برخوردار است و آن‌ها قسمت اعظمی از درآمد ملی خود را به واسطه‌ی بهره‌گیری از آن، بدست می‌آورند. این شکل از صنعت توریسم، به دلیل دارا بودن ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خاص و منحصر به فرد، موفق به دستیابی جایگاه اصلی در متن گردشگری جهانی شده و تمامی ملل در سراسر دنیا را درگیر خود ساخته است.

با در نظر گرفتن تمامی این تقسیم‌بندی‌ها، می‌توان به یکی از ویژگی‌های گردشگری مذهبی اذعان کرد و آن هم سودآور بودن این صنعت در سراسر جهان است. همانگونه که بیان شد، گردشگری مذهبی، مختص یک گروه یا افراد با دین و مذهب خاص نیست بلکه می‌تواند تمامی انسان‌ها را شامل شود و به دلیل وجود پتانسیل‌های متعدد توریسم مذهبی در ملل مختلف، از آن به عنوان پدیده‌ای کاملاً سودآور یاد می‌شود.

گردشگری مذهبی در ایران جای رشد و توسعه بسیاری دارد. تنوع مراکز، آثار و ابنیه‌ی تاریخی و عبادتگاه‌های ادیان مختلف موجود در کشور در تمام دنیا بی نظیر است. نقش سازنده و تاثیر گذار ایران در تمامی حوزه‌های مذهبی دنیا، به خصوص در جذب گردشگری کاملاً مشهود است و فضای خاص فرهنگی موجود در ایران، توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی را در آن امکان پذیر می‌کند. (یزدانی، ۱۳۸۴، ص: ۲۱)

۵- گردشگری در اسلام

اسلام برمساله سیر و جهانگردی تاکید فراوان دارد هدف اسلام توسعه و رشد ابعاد توحیدی و بالندگی کمال و شخصیت انسانی در قالب رشد و توسعه مفاهیم دنیایی و این جهانی نیز تبیین می‌سازد. با این

نگرش، سیر و جهانگردی زیر بنای مصداق رشد روند توسعه اسلام به پهنای یک رسالت جهانی می‌باشد. (دریایی، ۱۳۸۴، ص: ۲۱۷)

اسلام گردشگری را از دو منظر مورد توجه قرار می‌دهد: اولاً گردشگری زمینه مشاهده جهان خلقت، دستاوردهای بشری و تفکر در آثار صنع الهی را فراهم می‌آورد. در ثانی گردشگری موجب آشنایی فرهنگ‌های دیگر با فرهنگ اسلامی می‌شود. (شادمان فخر آبادی، ۱۳۹۲، ص: ۱۷۶)

انسان با سیر و سیاحت می‌تواند به مطالعه آفاق و انفس و کسب علم و تجربه، خدانشناسی از طریق مردم شناسی و شناخت عظمت خلقت، اعتقاد به معاد، مطالعه و بررسی آیین‌های مختلف و بعضاً غلط و ضد ارزش‌های اسلامی و اخلاقی و نیز پندگیری و عبرت آموزی از سرگذشت نسل‌های پیشین بپردازد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۶، ص: ۱۰۲)

در قرآن به سیر و گردش در زمین و جهانگردی و تاریخ نگری به منظور گسترش سطح معارف و معلومات و گرفتن پند و اندرز و نیز عبرت آموزی از سرنوشت و آثار گذشتگان بسیار تاکید و سفارش شده است. گویی جهانگردی و سیر، در فرهنگ اسلامی آمیزه‌ای برای تحریک انگیزه‌های فطری و فکری در جهت احیای اندیشه‌های مغفول و تحریص عواطف دینداری و دین مداری و به سمت توحید و کمال اخلاص حرکت کردن است. (دریایی، ۱۳۸۴، ص: ۲۵۰)

از جمله آثار مثبت جهانگردی می‌توان به تحصیل علم، سلامتی و نشاط جسم و روح، کسب تجربه، آشنایی با فرهنگ ملت‌ها و تبادل اطلاعات، تفکر در نعمت‌های الهی، اصلاح آداب و رسوم و عاقبت بد کاران اشاره کرد. در قرآن مجید در آیات متعددی به سیر و سفر و تشویق به جهانگردی امر شده است. (شماعی، ۱۳۸۷، ص: ۹۰)

مهم ترین آیاتی که به طور مستقیم در خصوص گردشگری می‌پردازند به شرح زیر می‌باشد:

" وَ جَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَ قَدَرْنَا فِيهَا السَّبِيْرَ سِيْرًا فِيهَا لِيَالِي وَ اَيَّامًا اَمِيْنِيْنَ "

﴿سوره سبا آیه ۱۸﴾

"و ما میان آن‌ها و شهرهایی که در آن جا پر نعمت و برکت گردانیدیم، قریه‌هایی با فاصله کوتاه و سیر سفری معین (نزدیک به هم) قرار دادیم و آن‌ها را گفتیم که در این راه شب‌ها و روزها با ایمنی کامل مسافرت کنید."

" قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيْرُوا فِي الْاَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِيْنَ "

﴿سوره آل عمران آیه ۱۳۷﴾

"قبل از شما ملت‌هایی بودند که رفتند. پس در اطراف زمین گردش کنید تا ببینید چگونه عاقبت هلاک شدند آنان که وعده‌های خدا را تکذیب کردند."

" قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ " ﴿سوره انعام آیه ۱۱﴾

" بگو ای پیامبر در زمین بگردید تا عاقبت سخت آن‌ها را که تکذیب کردند مشاهده کنید."

" لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَ لَكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ وَ سَيَخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَاسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ " ﴿سوره توبه آیه ۴۲﴾

ای رسول اگر این مردم را برای منفعت آنی و فوری و سفر کوتاه نفریحی دعوت کنی البته تو را پیروی خواهند کرد لیکن از سفری که مشقتی دارد می‌پرهیزند و به زودی به خدا سوگند می‌خورند که اگر توانایی داشتیم همانا برای سفر آماده می‌شدیم اینان خود رابه دست هلاکت می‌سپارند و خدا می‌داند که آن‌ها به حقیقت دروغ می‌گویند.

" قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ " ﴿سوره عنكبوت آیه ۲۰﴾

" هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَ جَرَيْنَ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَ فَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَ جَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنِ أَنْجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ " ﴿سوره یونس آیه ۲۲﴾

در بررسی سفر نامه‌ها و دیگر اسناد مربوط به سیر و سیاحت مسلمانان در زمین به کمترین موردی بر می‌خوریم که غرض اصلی جهانگرد مسلمان از سفر، پژوهش و تحقیق و آموختن دانش و درک محضر دانشمندان سرزمین‌های دیگر و زیارت نباشد. (همایون، ۱۳۹۱، ص: ۶)

پیامبر گرامی^(ص) نیز به سیر و سیاحت و سفرهای مختلف تاکید زیادی دارند، از جمله این که ایشان می‌فرمایند:

- ۱) مسافرت کنید تا سالم بمانید.
- ۲) مسافرت کنید تا سود ببرید.
- ۳) مسافرت وسیله سنجش اخلاق است.

و نیز ایشان می‌فرماید: «ای علی، انسان عاقل برای یکی از سه امر، مسافرت می‌کند.»

- ۱) بهبود و تامین زندگی
- ۲) برای تهیه زاد و توشه اخروی
- ۳) برای آسایش، لذت و خوشی حلال

حضرت امام صادق^(ع) نیز می‌فرمایند:

«مسافرت باید برای یکی از این سه امر باشد:

- ۱) تهیه توشه آخرت
- ۲) تامین معاش زندگی
- ۳) لذت مباح و تفریح غیر حرام (یزدانی، ۱۳۸۹، ص: ۳۳)

گردشگری از دیدگاه اسلام را می‌توان به موارد ذیل خلاصه کرد:

- ۱) شناخت جهان آفرینش
- ۲) آشنایی با انبوه نعمت‌ها
- ۳) آشنایی با اختراعات و نوآوری‌ها
- ۴) پی بردن به نیازمندان
- ۵) بهره‌مندی از آثار هنری هنرمندان و ملاقات با دانشمندان
- ۶) عبرت گرفتن از سرنوشت تلخ گناهکاران و ستمکاران (یزدانی، ۱۳۸۹، ص: ۲۷)

۶- گردشگری مذهبی و رشد اقتصادی

امروزه گردشگری به عنوان یکی از درآمدزاترین صنایع موجود در دنیا مورد توجه همه برنامه ریزان واقع شده و دولت‌های بسیاری را به تکاپو انداخته است تا از این صنعت سود آور به گونه‌ای بهتر بهره برداری نمایند. تاثیر اقتصادی این صنعت به حدی قابل ملاحظه است که حدوداً هفت درصد از مخارج سرمایه گذاری جهانی را به خود اختصاص داده است.

بسیاری از محققان اقتصادی، گردشگری را بزرگترین و پر رونق‌ترین فعالیت جهان برای حال و آینده معرفی کرده‌اند. این صنعت در قرن بیست و یکم از نظر درآمد زایی و توسعه فرهنگی، پیش‌تاز همه فعالیت‌های فرهنگی می‌باشد به بیانی دیگر، گردشگری یکی از پایه‌های توسعه اقتصادی- اجتماعی است. (شماعی، ۱۳۸۷، ص: ۹۲)

بسیاری از کشورها ایجاد تعادل در پرداخت‌های خود را از راه درآمدهای جهانگردی جبران می‌نمایند، درآمدی که این گونه کشورها از این راه بدست می‌آورند قسمتی و یا تمام کسری ترازپرداخت‌های آنان را تامین می‌کند. (صنعت جهانگردی در ایران و جهان، ۱۳۵۵، ص: ۸)

گردشگری طی سال‌های اخیر به‌عنوان صنعتی که در تولید ناخالص ملی ایفای نقش می‌کند توسعه پایدار گردشگری و افزایش تعداد گردشگر در هر منطقه‌ای، به‌طور قطع تاثیرات مثبتی در بهبود شرایط اقتصاد شهری و روستایی، افزایش سطح اشتغال، پیشگیری از مهاجرت و رونق بازار و رقابتی شدن خواهد گذاشت.

گردشگری مذهبی از عوامل رونق اقتصاد محلی و اشتغال زایی و بهبود تأسیسات زیربنایی کشورهای اسلامی است. یکی از زمینه‌های توسعه فرهنگی، توسعه اقتصادی جوامع است که با توسعه گردشگری، توسعه اقتصادی و فرهنگی فراهم می‌شود. گردشگری مذهبی، مخاطبان و شیفتگان جدیدی برای هنرهای اسلامی در بین کشورهای اسلامی را فراهم می‌آورد و زمینه ساز هنرهای جدید فرهنگی می‌شود.

در حال حاضر، گردشگری مذهبی توسط بسیاری از مسئولان گردشگری به عنوان روشی برای ایجاد تنوع یا نجات اقتصادهای مشکل دار استفاده و شناسایی شده است. (البوت، ۱۳۷۹، ص: ۱۰۰)

براساس برآوردهای صورت گرفته، ۲۶ درصد از کل جریان‌های گردشگری، به گردشگری مذهبی اختصاص داشته است. اخیراً کنفرانس بین‌المللی گردشگری مذهبی، در آمد صنعت گردشگری مذهبی جهان را ۱۸ میلیارد دلار تخمین زده است و براساس برآورد سازمان گردشگری جهانی هر ساله ۳۳۰ میلیون زائر، از مکان‌های مذهبی جهان دیدن می‌کنند.

به طور کلی، عزیمت گردشگر مذهبی به اماکن تاریخی - مذهبی، علی‌الخصوص امام زاده‌ها و آرامگاه‌های بزرگان و مشاهیر دینی همراه با اهدای نذورات و کمک‌های نقدی و غیر نقدی بوده است که در وهله نخست براساس صلاحدید مسوولین امر یا هیات امنای مکان‌های مذکور، از نذورات و هدایا، صرف آبادانی و عمران و گسترش اماکن مربوطه می‌گردد و در پاره‌ای صرف تامین نیازهای زائران (گردشگران مذهبی) محترم می‌شود. از سوی دیگر، وجود این اماکن مذهبی در محل‌های دور افتاده، باعث رونق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن منطقه می‌شوند. این رونق اقتصادی - اجتماعی پدیده‌ای است که در اثر تقابل مکان مذهبی و شکل‌گیری و ترکیب جمعیت نقش بسزایی دارد و باعث جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه به شهرها و مناطق بزرگ و پرجمعیت می‌گردد. چراکه این توسعه اقتصادی باعث اشتغال زایی در آن منطقه می‌شود. زیرا برای تامین خدمات مورد نیاز گردشگران و سایر امور مربوطه به اماکن تاریخی - مذهبی به نیروی انسانی واجد شرایط کافی احتیاج می‌گردد. لذا جوانان واجد شرایط آن منطقه مشغول به کار می‌شوند و به طور کلی می‌توان گفت که به ازای هر گردشگر به طور مستقیم و غیرمستقیم چندین شغل ایجاد می‌شود و این اشتغال زایی باعث کاهش معضلات فرهنگی و اجتماعی آن منطقه می‌گردد. (یزدانی، ۱۳۸۹، ص: ۴۷)

صنعت گردشگری علاوه بر کسب درآمدهای مستقیم مانند حمل و نقل، هتل داری و رونق کسب و کار و تجارت، می‌تواند به عنوان ابزار فرهنگی، در ارائه ارزش‌های فرهنگی و دیپلماسی عمومی بهره برداری نمود.

۷- نقش حرم مطهر شاهچراغ^(ع) در توسعه گردشگری مذهبی شهر شیراز

در عرف تشیع مراد از امام زاده، فرزندان یا فرزندزادگان ائمه اطهار^(ع) است و اصطلاحاً از باب ذکر حال و اراده محل، به مدفن و مزار متبرک آنان و بزرگان سادات که در سراسر شهرها و روستاهای ایران پراکنده است، اطلاق می‌گردد.

امامزاده‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین مکان‌ها و عوامل ارتقاء دهنده فرهنگ اسلامی در شهرها، مطرح می‌شوند. امام زاده‌ها در شهرها یک ناحیه هسته‌ای مهم را به وجود می‌آورند. وجود امام زاده‌ها در ایران از چنان اعتباری برخوردار بوده که در بسیاری از موارد دلایل عمده تأسیس اولیه یا توسعه بعدی شهرها به شمار می‌آیند.

این اماکن در حالی در کشورمان واقع شده‌اند که کارشناسان معتقدند پایدارترین گردشگران آن‌هایی هستند که برپایه مذهب به زیارت اماکن مذهبی مشغول می‌شوند.

بقاع متبرکه امام زادگان در کشورهای اسلامی به ویژه و بین شیعیان از احترام فوق العاده‌ای برخوردارند. این مراکز مقدس که کانون‌های توجه به پروردگار و محل نیایش و عبادت خالصانه بندگان مومن خداوند است از دیر باز مورد عنایت و توجه امت اسلامی بوده و هر دوره‌ای متناسب با شرایط خاص خود به توسعه و تعبد آن‌ها توسط مردم مؤمن و علاقه مند به خاندان عصمت و طهارت یا بعضاً حاکمان پرداخته شده است و بارگاه‌های مطهر این عزیزان در هر دوره به زیور گنبد و گلدسته، آراسته و بازسازی شده‌اند. به طوری که امروزه آثاری پر ارزش، فرهنگی و تاریخی برای ما جاودان مانده است. نقشی که امامزادگان در ارتقای اعتقادات دینی و ترویج و تبلیغ شعایر اسلامی و هدایت جامعه به سوی رستگاری در طول تاریخ به خصوص ترویج فرهنگ تشیع داشته‌اند غیر قابل انکار بوده و به این سبب هم اکنون نیز آرامگاه این بزرگان، مرکز تجمع و توجه اقشار و افراد جامعه بوده و محلی برای عبادت و خلوت گزیدن برای تکمیل سجایای اخلاقی و تزکیه نفس و دوری از آلودگی‌های مادی است. پناهگاهی روحانی برای راز و نیاز با پروردگار و محلی برای آرامش و امید کسانی که در زندگی روزمره به یأس رسیده و محتاج رحمت الهی‌اند. به طور کلی، بقاع متبرکه امام زاده‌ها در بین اماکن تاریخی - مذهبی، نقش بسزایی در جامعه ایفا می‌کنند. این اماکن مهم‌ترین عامل جذب گردشگر به خصوص گردشگر مذهبی می‌باشند. سالیانه میلیون‌ها نفر به زیارت این بقاع متبرکه عزیمت می‌کنند و در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی سیاسی نقش اساسی را ایفا می‌نمایند. آن‌ها در ختم دعای مردم منطقه، نقش تعیین کننده‌ای دارند و به ترتیبی که قسم یاد کردن به نام امام زاده یا حضور مدعی علیه در محل امام زاده و اقرار به حقانیت یا اشتباه خود، فوق العاده حائز اهمیت بوده و چه بسا دعای و اختلاف‌هایی که در این اماکن مقدس حل و فصل شده است که این امر نشان دهنده‌ی میزان باور مردم به این امام زادگان می‌باشد و در گذر زمان

این اماکن مقدس و مطهر در حفظ اصالت و هویت مردم نقش والایی را ایفا نموده‌اند.

شیراز با توجه به دارا بودن اماکن مذهبی، تاریخی و گردشگری فراوان همواره به عنوان یکی از شهرهای مقصد گردشگری در کشور می‌باشد. وجود امام زاده‌ها و اماکن مذهبی در جذب و جلب گردشگر بسیار حائز اهمیت بوده و زمینه مناسبی را برای تحولات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی سکونتگاه‌های پیرامون خود ایجاد کرده است. یکی از مهم‌ترین اماکن مذهبی حرم مطهر شاه‌چراغ^(ع) است که بسان نگینی در قلب شهر شیراز می‌درخشد و همواره مایه فخر و مباهات اهالی این دیار بوده و هست.

اهمیت و جایگاه بسیار رفیع و والای بقاع متبرکه و امامزادگان به عنوان سرمایه‌های مادی و معنوی و همچنین پراکندگی، تنوع و فراوانی این امامزاده‌ها به علت غنا و سابقه عظیم تمدنی جامعه سبب شد، مقام معظم رهبری تحقق سومین حرم اهل بیت علیهم السلام را در سیاستگذاری و برنامه ریزی‌های منطقه و عنایت ویژه به امامزادگان را خواستار شوند. ایشان در دیدار با مسئولین اجرایی استان فارس فرمودند:

به نظر من یکی از چیزهای بسیار مهمی که در شیراز باید مورد توجه قرار بگیرد، مرکزیت و محوریت این حرم مطهری است که کمتر شهری از شهرهای کشور ما یک چنین امتیاز و برجستگی ای دارد. سه امامزاده‌ی صحیح‌النسب و عالی‌مقام و بسیاری از امامزاده‌های دیگر در این شهر، جایگاه قداست این شهر و انتساب آن به ولایت اهل بیت (علیهم السلام) را بسیار بالا می‌برد. جا دارد در تبلیغات عمومی، در صدا و سیما، در ابتکارات گوناگونی که در زمینه‌های خدماتی، اقتصادی و غیره انجام می‌گیرد، این جنبه - که روح و معنای عالی ولایت مردم فارس را نشان می‌دهد - برجسته شود. اینجا بعد از مشهد و قم، در واقع سومین حرم اهل بیت (علیهم السلام) در سرتاسر ایران است. هم از لحاظ خدمت رسانی به زوار این حرم، هم از لحاظ معرفی کردن و نشان دادن و دل‌های مشتاقان را در سرتاسر کشور و بیرون از کشور متوجه این بارگاه عظمی کردن، کارهایی است که بایستی انجام بگیرد. (بیانات رهبری، ۱۳۸۷)

همچنین ایشان در بخش دیگر از بیاناتشان در باره اهمیت صنعت گردشگری در استان و نقش حرم مطهر احمد بن موسی^(ع) و دیگر امام زادگان شیراز فرمودند:

یکی از چیزهایی که در این استان مورد توجه است و جا دارد که بیشتر مورد توجه قرار بگیرد، مسئله‌ی گردشگری است. اینجا به خاطر وجود حرم مطهر حضرت احمد بن موسی (علیه و علی ایبه و اخیه السلام) جنبه‌ی مضاعف گردشگری دارد. اینجا مزار است، زیارتگاه است. جاذبه‌های گردشگری در اینجا خیلی زیاد است. من تصورم این است که اگر مسئولین کشور و مسئولین استان بتوانند از همین مسئله‌ی گردشگری به شکل درست، با تبلیغات صحیح و با جهت‌گیری صحیح استفاده کنند، درآمد آن، استان را از همه‌ی معونه‌های دیگر بی‌نیاز می‌کند. مسئله‌ی گردشگری خیلی مهم است.

حرم مطهر احمد بن موسی الکاظم در تمامی روزهای طول سال پذیرای زائرانی از خود شهر و اقصی نقاط کشور است، شاید نمود عینی و بارز این مسئله در تعطیلات عید نوروز مشاهده می‌شود که مسافرانی از تمام نقاط ایران و حتی بعضی کشورهای اسلامی راهی سومین حرم اهل بیت می‌شوند تا قبر برادر بزرگوار امام رضا^(ع) را زیارت کنند در کشور محسوب می‌شود.

۸- نتیجه گیری و پیشنهاد

در فرهنگ اسلامی، سیاحت به عنوان سیر آفاقی در برابر سیر انفسی مورد توجه قرار گرفته است. اسلام به انسان و نیازهای انسان نگاه ویژه‌ای دارد. آنچه را که به واقع زندگی و حیات را لذت بخش و آسان می‌کند و در جسم و روح و روان انسان موثر است و به رسمیت می‌شناسد. انگیزه همه سفرها تفریح و مشاهده و شناخت ناشناخته‌ها نیست. خیلی از مردم تنها به انگیزه سیر آفاق و انفس و کسب مدارج معنوی سفر می‌کنند و این گونه است که گردشگری مذهبی شکل می‌گیرد.

گردشگری مذهبی یکی از قدیمی ترین انواع گردشگری است که از جمله بزرگترین بخش‌های بازار سفر نیز به شمار می‌رود. در گردشگری مذهبی مکان‌های زیارتی و مراسم و شعائر مذهبی مورد بازدید گردشگران قرار می‌گیرد.

صنعت گردشگری و مسافرت عبارت است از گروهی از فعالیت‌های اقتصادی که در مجموع، بزرگترین صنعت جهانی را شامل می‌شود، در حد وسیعی اشتغال ایجاد می‌کند، یکی از بزرگترین صادرات جهان را تشکیل می‌دهد و برای سرمایه‌گذاری و رشد، یکی از عواملی است که بیشترین انگیزه رابه وجود می‌آورد.

با ایفای نقش هدایتی بخش خصوصی و مردم محلی را در انجام این امر که می‌تواند اوضاع اقتصادی و انگیزه‌های معنوی آن‌ها را تامین کند یاری کند. از این رو تعامل با دنیای اسلام و برقراری ارتباط میان فرهنگ‌ها از این طریق میسر و بسیار قابل توجه است.

اماکن زیارتی ظرفیت خوبی برای جذب گردشگر محسوب می‌شوند. با معرفی این بقاع متبرک به مردم می‌توان برای جذب گردشگر زیارتی و توسعه توریسم مذهبی از این ظرفیت استفاده نمود.

گردشگری مذهبی با سود رساندن به اقتصاد محلی و رشد اجتماعی، مزایایی اقتصادی برای صنعت گردشگری دارد. گردشگری مذهبی و فرهنگی با شکل‌های بدیع خود، اقتصاد محلی را تقویت می‌کند و می‌تواند موجب تحول اقتصادی، کسب درآمد و همچنین اشتغال زایی شود.

پیشنهادات در امر توسعه گردشگری حرم مطهر:

- ۱) توسعه بخش خصوصی و بخش خدمات در امر جذب گردشگری
- ۲) تشویق بنگاه‌ها در امر جذب گردشگری
- ۳) ایجاد انگیزه در سرمایه گذاری بخش خصوصی در حرم مطهر شاهچراغ^(ع)
- ۴) تخفیف‌های مالیاتی برای فعالان به ویژه در بخش توسعه حرم
- ۵) ایجاد هماهنگی بین دستگاه‌های دولتی
- ۶) برگزاری اجلاس‌های منطقه گردشگری اسلامی
- ۷) ایجاد صندوق مالی برای توسعه زیر ساخت‌ها و تبلیغات
- ۸) تاسیس شبکه‌های ماهواره‌ای و تلویزیونی برای معرفی حرم مطهر شاهچراغ^(ع)
- ۹) ایجاد امکانات و تسهیلات گردشگری و مسافرتی برای عموم مردم وزائرین داخلی و خارجی (تورهای گردشگری)
- ۱۰) آشنایی با آداب زیارت، حرم شناسی و حرم گردی
- ۱۱) ایجاد بازار مشترک اسلامی در حوزه حرم مطهر شاهچراغ^(ع)
- ۱۲) استفاده از کشورهای پیشرو گردشگری به عنوان الگو و توسعه ایده‌های خلاق و نوآور و انتقال تجارب
- ۱۳) ایجاد رونق اقتصادی و افزایش تحرک در تولید و توزیع
- ۱۴) ایجاد مشاغل و خدمات مختلف در حرم مطهر
- ۱۵) ایجاد امنیت و فضایی دور از تنش برای زائرین داخلی و خارجی
- ۱۶) سرمایه گذاری درآمدزای گردشگری و کاهش اتکاء به درآمدهای نفت
- ۱۷) توسعه و رونق بخشی آژانسهای مسافرتی و خدمات حمل و نقل و هتل‌های مخصوص زائرین حرم مطهر شاهچراغ^(ع)
- ۱۸) ایجاد کارخانه پارچه بافی در جوار حرم مطهر شاهچراغ^(ع) (دوخت چادر، پارچه سبز در زمان مراسم و اعیاد مذهبی)
- ۱۹) ایجاد مراکز صنایع دستی در جوار حرم مطهر شاهچراغ^(ع)
- ۲۰) پاکسازی معتادین در اطراف حرم
- ۲۱) فروش محصولات داخلی
- ۲۲) گسترش بازارهای صادراتی
- ۲۳) وجود مکانی مناسب برای استراحت زوار
- ۲۴) ایجاد فضایی مناسب در حرم در بخش گردشگری مجازی

- ۲۵) ایجادفضاهای باز و سرپوشیده حوزه حرم و رواق
 ۲۶) ایجاد آژانس مسافربری در صحن حرم
 ۲۷) تاسیس بانک خصوصی مربوط به آستان مقدس
 ۲۸) برگزاری دوره‌های آموزشی ویژه خادمین حرم مطهر

منابع

۱. الیوت، جیمز (۱۳۷۹) مدیریت توریسم، مترجمین مهدی جمشیدیان، اکبر مهدی پور، چاپ اول، انتشارات مانی، اصفهان.
۲. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولین اجرایی استان فارس ۱۸ اردیبهشت ۱۳۸۷.
۳. تقوایی، مسعود، موسوی، سیدعلی، غلامی بامرغ، یونس (۱۳۸۷) "تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: شهرستان نورآباد ممسنی"، گروه جغرافیای، دانشگاه اصفهان.
۴. دریایی، محمد (۱۳۸۴) سیاحت و جهانگردی در فرآیند تمدن و قرآن، نشر سبحان نور، چاپ اول، تهران.
۵. زنگی آبادی، علی، باقری کشکولی، علی (۱۳۹۳) تحلیلی بر نقش بقاع متبرکه در توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی امامزاده شهید^(ع) فراشبند)، emamzadgan.ir
۶. سازمان جهانی گردشگری (۱۳۸۱) برنامه ریزی ملی و منطقه‌ای گردشگری، ترجمه عبدالله زاده، محمود، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول.
۷. سلطانی مرادی، محمد (۱۳۹۰) روزنامه ایران، شماره ۴۹۳۰، مورخ ۹۰/۸/۱۱، ص ۱۴.
۸. شادمان فخرآبادی، اعظم، شادمان فخرآبادی، روح الله (۱۳۹۲) بررسی رابطه‌ی صنعت گردشگری (توریسم با افزایش احساس امنیت (گردشگران) در ایران، (فصلنامه انتظام اجتماعی، سال پنجم، شماره سوم، صص: ۱۷۱-۱۸۶.
۹. شریفی، عبد الجلیل، کشاورزی، حشمت، راستگو، علی (۱۳۹۵)، "ارزیابی نقش شورای اسلامی شهر شیراز در توسعه صنعت گردشگری در شیراز"، فصلنامه مدیریت شهری نوین، سال چهارم، شماره سیزدهم.
۱۰. شماعی، علی (۱۳۸۷) نقش جهانگردی در فرایند همگرایی و توسعه فرهنگی کشورهای اسلامی، مجله نامه پژوهش فرهنگی، سال نهم، شماره اول، صص ۸۱-۱۰۶.
۱۱. صنعت جهانگردی در ایران و جهان (۱۳۵۵)، ترجمه هوشنگ فیض، بخش انتشارات مدرسه عالی خدمات جهانگردی و اطلاعات، تهران.
۱۲. فیض آبادی، مصطفی، وزیری محبوب، سید جمال (۱۳۹۰)، ضرورت مطالعات آینده پژوهی و روش‌های آن در توسعه گردشگری مذهبی، کنفرانس میقات الرضا^(ع)، مشهد.
۱۳. قرآن کریم.
۱۴. کول آبادی، جعفر (۱۳۹۳) بررسی تطبیقی گردشگری مذهبی در سه کلان شهر قم، شیراز و مشهد، پایان نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی حکیم جرجانی، گرگان.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۶)، تفسیر نمونه، انتشارات دارالکتاب اسلامی، تهران.
۱۶. ملازم حسینی، محمدکاظم، رجوعی، مرتضی، مرادی، محسن (۱۳۹۶) تأثیر توسعه‌ی اماکن گردشگری بر رضایت مندی گردشگران مذهبی (مطالعه موردی: کلان شهر مشهد)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری،

- سال دوازدهم، شماره ۳۹.
۱۷. موسوی، میر نجف، عبدالله زاده، مهدی، باقری کشکولی، علی (۱۳۹۴) گردشگری مذهبی ماهیت و مفاهیم، آراد کتاب، تهران.
۱۸. موسوی، میرنجف، سلطانی، ناصر (۱۳۹۳) تحلیلی بر نقش گردشگری مذهبی در توسعه شهری (مطالعه موردی: امامزاده جعفر^(ع) یزد)، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش و برنامه ریزی شهری، دوره ۵، شماره ۱۸، ارومیه، صص ۹۴-۷۷.
۱۹. همایون، محمدهادی (۱۳۹۱)، جهانگردی ارتباطی میان فرهنگی (مطالعه تطبیقی الگوی غربی معاصر و الگوی اسلامی)، انتشارات دانشگاه امام صادق، تهران، چاپ دوم.
۲۰. مؤمنی، مصطفی، صرافی، مظفر، قاسمی خوزانی، محمد (۱۳۸۷) ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی - فرهنگی و ضرورت مدیریت یکپارچه در کلان شهر، فصلنامه جغرافیا و توسعه، دوره ۶ شماره ۱۱، صص ۱۳-۳۸.
۲۱. یزدانی، کرامت (۱۳۸۹) اماکن تاریخی - مذهبی استان فارس و گسترش گردشگری مذهبی، نشر مولف، شیراز.